

ההיריד בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד — האומנם מוסד מלאכותי ומיותר?

Author(s): אפרים קליימן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תשמ"ו), pp. 471-484

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70039806>

Accessed: 05/12/2011 14:11

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

תגובות

היריד בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד – האימנם מוסד מלאכותי ומיותר?^{*}

מאת אפרים קליימן

א. שוק כמושג ושוק כמוסד

במאמרו 'הירידים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', עשה זאב ספראי, כדבריו, 'נסיון לברר בעיקר את השאלות הכלכליות, ההיסטוריות והחברתיות הקשורות לתופעת הירידים בארץ ישראל'¹. בסיכום בירורו הגיע המחבר למסקנה, 'שהיריד... היה למעשה מוסד כלכלי מלאכותי, שהתקיים ללא הצדקה כלכלית פנימית, אלא בתוקף מדיניות מס מכוונת מגבוה'². אולם מסקנה זו נובעת, בעיקרו של דבר, מתפיסתו של המחבר את ההיבט הכלכלי של שווקים בכלל, ושל ירידים עונתיים בפרט, תפיסה שיש מקום לערער עליה.

במחשבה הכלכלית מציין המושג שוק את עובדת קיומם של חליפין בטובין כלשהם. החליפין הם התוצאה של התמחות בייצור והם גם המאפשרים אותה. שכן, לולא ההזדמנות לחליפין, לא היה איש מייצר משום מוצר כמות רבה יותר מזו שהוא נזקק לה לשימושו העצמי, ואף היה מנסה לייצר בעצמו את כל המוצרים שהוא נזקק להם. השוק הוא איפוא היפוכה של אספקה עצמית, האוטארכיה³.

זיווג הפרטים המעוניינים לבצע עסקות בשוק למוצר מסוים יכול להעשות על ידי היתקלותם זה בזה במישרין או באמצעות מתווכים⁴. אם המחיר בחלק זה או אחר של השוק יהיה שונה מבחלקיו האחרים, יהיה מקום למתווך להרוויח מקנייה בזול ומכירה ביוקר. פעולת תיווך כזו, המכונה ארביטראז', מעלה את המחיר במקום הזול ומורידה אותו במקום היוקר. בהעדר מכשולים מלאכותיים על תנועת סחורות היא תביא לכך, שלמעט עלויות טלטולה של הסחורה ממקום למקום או של אחסונה על פני זמן, המחיר בשוק, במובנו המושגי, ייטה להיות אחיד⁵.

★ תודתי לעמיתי יעקב מצר על הערותיו המועילות.

- 1 ז' ספראי, 'היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד', ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 139–158 [להלן: ספראי]; וראה שם, עמ' 139.
- 2 שם, עמ' 158 (ההדגשה שלי – א"ק).
- 3 ניתוח הקשר הסיבתי שבין התמחות לגודל השוק הוא הפותח את ספרו של אדם סמית, עושר העמים, המציין את תחילתה של התיאוריה הכלכלית המודרנית. ראה: A. Smith, *The Wealth of Nations*, London 1776, ספר א, פרק ג.
- 4 ראה, בהקשר זה, את הסיווג המוצע על ידי ד' אדן-ביוביץ, 'הרוכל בארץ-ישראל: המאה ה-2 עד המאה ה-4 לספירה', יהודים בכלכלה, ערך נ' גרוס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 67–85.
- 5 מן הראוי לציין, שאף שהתיאור כאן נשמע כהפשטה, קיימים בפועל שווקים רבים שלגביהם הוא תקף. אלה הם בדרך כלל שווקים במוצרים אחידים, כבורסות של ניירות ערך ומטבע, ושל מוצרים ראשוניים אחידים, כחיטה, פחם וכיו"ב.

מוסד השוק, כפי שהוא מוכר לנו ממצאות היום של ההווה והעבר כאחד, מקל על ביצוע העסקות על ידי ריכוזן במקום ובזמן שבהם המשתתפים במסחר יכולים לפגוש זה את זה. לכן, השתרש נוהג של הגורמים הפועלים בשוק (במובנו המושגי) להזדמן יחד לביצוע עסקותיהם במקומות, בימים ולעתים אף בשעות קבועים. יש שמפגש כזה מיועד לעסקות במוצר אחד או בקבוצת מוצרים, ויש שהוא מרכז בכפיפה אחת שווקים במוצרים רבים, השונים זה מזה. שכן, אותו איש עצמו עשוי להיות הספק של יותר ממוצר אחד, ובוודאי הקונה של יותר ממוצר אחד, או מוכר של מוצר אחד וקונה של אחר.

מוכר מביא את מרכולתו לשוק בתקווה, שבריכוזו הקונים הגדול שבשוק ימצא קונה לסחורתו במחיר גבוה יותר מזה שיוכל להשיג במקום מושבו, שבו מבקשה עשויים להיות מועטים, או אף לא קיימים כלל. לעומת זאת, הקונה בא לשוק בתקווה, שאת הדרוש לו ישיג שם במחיר נמוך יותר מהמוצע במקומו, שבו או שאין למוצאו כלל, או שספקיו מועטים. ההשוואה, בשני המקרים, היא עם המחיר שאותו אדם יכול היה להשיג במקום אחר. לכן, אין כל סתירה בכך שציפיותיהם של המוכרים והקונים הן, לכאורה, מנוגדות – אלה מצפים למחיר שהוא גבוה, ואלה למחיר שהוא נמוך מהמקובל במקומותיהם. זה בדיוק כוחו ותפקידו של מוסד השוק, לספק לבאיו אפשרויות חליפין נוחות יותר מאלו שהיו עומדות בפניהם בהעדרו. חשיבותו גדולה איפוא במיוחד כאשר המוכרים והקונים אינם יושבים יחד דרך קבע, שאז ייטה המחיר במקום מושבם של הקונים לעלות על זה שבמקום מושבם של המוכרים. הבדל זה במחירים הוא הממריץ אנשים לבוא לשוק, ולולא הוא, לא היה מוסד זה מתקיים. דוגמה בולטת הוא השוק במוצרי מזון חקלאיים, שיצרניהם-מוכריהם הם יושבי כפרים, ואילו עיקר צרכניהם-רוכשיהם מתגוררים ביישובים עירוניים. התועדות שני הצדדים לצורך שוק כזה מספקת גם מקום ועיתוי נוחים לחליפין בכיוון ההפוך, זאת אומרת, במוצרים שספקיהם עירוניים ומבקשיהם כפריים. צירופם המוסדי של השניים לובש צורה של שווקי העיירות, כפי שהם מופיעים בחברות חקלאיות מסורתיות בכל העולם. החברה הארצישראלית בזמן המשנה לא יצאה מכלל זה. כך, למשל, קובעת המשנה, שהנופל קרבן לאונאה במשקל חסר של מטבע, יכול לחזור בו מהעסקה: 'בכפרים – עד ערבי שבתות' (בבא מציעא ד'ו). והמקבילה בתוספתא מסבירה: 'שכן דרך השוק להיות עומד בעיירות מערב שבת לערב שבת'⁶. ספרא עצמו מזכיר במאמרו את השווקים של ימי שני וחמישי, שהתקיימו עוד בימי בית שני, ושבהם 'התכנסו הכפריים לעיירה האזורית ושם התקיים יום שוק'⁷.

6 תוספתא, בבא מציעא ג כ, צוקרמאנדל, עמ' 377. על הקושי שבפירוש מילולי של פסוק זה, שעלול להשתמע ממנו שהשוק פעל גם בשבת, עמד כבר ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, ברלין-וינה תרפ"ד, א, חלק א, עמ' 74.

7 ספרא, עמ' 154. אין מקום לקביעתו, ששווקים כאלה 'הם עדות למערכת כלכלית ויישובית בלתי מפותחת' (שם). את הסיבה להתנוונותם המשוערת של שווקי העיירות היהודיות במאה ה' אין לחפש בתחכום כלכלי גובר אלא בגורמים אחרים, כמו דלדול היישוב היהודי בארץ.

ב. קושיה שקל לתרצה

על מודעותם של בני התקופה לתוצאות פעולתו של השוק מעידות התייחסויותיהם לאותו טיפוס של שוק שהם מכנים אותו, בכתבים שונים, 'אטליז'. זוות ראייתם של ויקונים העירוניים באה על ביטוי בפירוש המדרשי למסופר בספר בראשית לג יח: 'ויתן את פני העיר' – התחיל מעמיד הטליסין ומוכר בזול' (בראשית רבה עט ו, תיאודור-אלבק, עמ' 940). ואילו עמדתם של המוכרים הכפריים משתקפת בקביעה (אגב הדיון במכירת הקדשים), בדבר דרך המכירה הכדאית ביותר: 'וכן פרה – אם ממתינים אותה לאטליס, משבחת היא; וכך מרגלית – אם מעלין אותה לכרך, משבחת היא' (משנה, ערכין ו ה). ספרא מצטט רק את הרישא של משנה זו, ותולה את פירושה בזיהוי 'אטליס' או 'עטליז', עם ἀτέλης היוונית, במשמעות 'פטור ממס'⁸. דבר זה מביא אותו לסברה, שהמחיר הגבוה שהמוכר יכול היה לצפות לו שם נבע מהנחות מכס. אמנם אין הוא מוצא עדויות אחרות להנחות כאלה בשווקים המכונים כך, אך זוהי, לדעתו, רק עובדת קיומן אשר 'מסבירה ככל הנראה את אזכורו התמוה לכאורה של האטליז כהזדמנות למכירה ביוקר, שהרי בשוק המוני הסחורה זולה בדרך כלל'⁹.

דעה אחרונה זו תקפה כמובן כשהמדובר הוא בקונה. אך כפי שראינו, מאותו טעם עצמו ההיפך הוא הנכון לגבי המוכר, שהמחיר הצפוי לו בשוק גבוה מזה הצפוי לו במקומו. ובדומה לכך גם במקרה המקביל של מכירת מרגלית, המוזכר בסיפא של המשנה המובאת לעיל, ושספרא התעלם ממנו משום מה. ריבוי הקונים בכוח מבטיח מחיר גבוה יותר במקום של ריכוז אוכלוסין והכנסות גדול¹⁰. לו, מבחינתו של המוכר, המחיר בשוק ההמוני היה, כטענת ספרא, זול מהצפוי לו במקומות ובזמנים אחרים, איש לא היה מביא את סחורתו למכירה שם¹¹! התייחסות דומה לעובדה שהמחיר שיקבל המוכר ביום השוק יהיה גבוה מבתנאים אחרים, אנו מוצאים גם בתקופה מאוחרת יותר, בדבריו של רבא על '...חביתא דחמרא לחנוואה – דיומא דשוקא מזדבנא בחמשא, בשאר יומי מזדבנא בארבע' (חבית יין של חנווני, שבים השוק נמכרת בחמישה, ואילו בשאר ימים נמכרת בארבעה; בבלי, בבא מציעא עט ע"ב).

מסקנתו של ספרא, ש"יש להניח איפוא, שהפטור ממס אפשר למוכר ליהנות מרווח גדול יותר

8 ספרא, עמ' 139. וראה: ש' ליברמן, 'עשר מילין', אשכולות, ג (תשי"ט), עמ' 73–89; וכן: H.G. Liddell and R. Scott, *A Greek-English Lexicon* (Revised by Jones and Mckenzie), Oxford 1976 בערכו, עמ' 269.

9 ספרא, עמ' 143–144 (ההדגשה שלי – א"ק).

10 אין זה מקרה, ששתי הסחורות המוזכרות במשנה זו הן גם אלה שר' יהודה ניסה להוציאן מכלל תחולת הלכות אונאה: 'בהמה ומרגלית אין להם אונאה, מפני שאדם רוצה לזווג' (בבלי, בבא מציעא נח ע"ב). הטעם שנותנת לכך הברייטא מדגיש, ששתייהן מאופיינות בחוסר האחידות של פריטיהן השונים (כהשוואה, למשל, לחיטה או לשמן זית). לכן, המביא לריכוז קונים גדול, מגדיל מאוד את סיכויו למצוא להן קונה המבקש דווקא פריט כגון זה המוצע על ידי המוכר.

11 את נקודת הראות של המוכר הסביר יפה רש"י, המפרש במקום אחר: 'באטליז: בשוק שלוקחין הרבה ונמכר ביוקר', ומוסיף: 'לא מזוללינן בקדשים לנהוג בהן מנהג חולין למוכרו באטליז, אלא בביתו, ואף על פי שלא יקפצו עליהם בני אדם'. ראה: בבלי, בכורות לא ע"א, ורש"י שם.

למרות הוזלת המחיר¹², אין לה איפוא על מה להתבסס, כשהמדובר הוא בהשוואה למכירה שלא בשוק או ב'אטליס'. פטור ממס, אם אכן היה קיים, היה באמת מגדיל את רווחו של המוכר. אך רווח כזה, בהשוואה למכירה שלא ב'אטליס', היה קיים גם בהעדר פטור כלשהו (והוא היה קיים עד גבול מסוים, אף אם היה מוטל מס מיוחד על הכניסה לאטליס). מהמשנה הקובעת שאכן יושג רווח אין להסיק איפוא שה'אטליס' של תקופתה נהנה מפטור או מהנחות ממס.

בשאלה זו של השפעת הפטור ממס הולך ספראי בעקבותיו של שאול ליברמן המנוח, שנעזר לשם פיתרונה בזיהוי מקורו היווני של המונח 'אטליס'¹³. כספראי, גם ליברמן עצמו התעלם מההקבלה המובאת לעיל, בין פרה הנמכרת באטליס לבין מרגלית הנמכרת בכרך (משנה, ערכין ו ה), שממנה משתמע, שהמחיר הגבוה יותר שהמוכר משיג בדרך זו נובע, כפי שהוסבר קודם, מעצם גודלו של השוק שם ולא דווקא מהנחות מס. העדות העיקרית שעליה הסתמך ליברמן בקביעתו 'שהקונה שם קונה יותר בזול'¹⁴, הוא הסיפור על פגישתו של ר' עקיבא ברבן גמליאל ובר' יהושע 'באטליז של אמאוס, שהלכו ליקח בהמה למשחה בנו של רבן גמליאל' (משנה, כריתות ג ז). ההליכה לשוק, במקרה זה, לא הוכתבה בהכרח על ידי המחיר הנמוך יותר. ייתכן שהדבר נבע מחוסר זמינות הסחורה, ומהמבחר המצומצם יותר שלה במקום מושבו של רבן גמליאל. כך או כך, קביעתו של ליברמן, ש'בשוק שמניחין בו את המכס המוכר מקבל יותר כסף והקונה קונה בזול'¹⁵, מתייחסת להשוואה בין המחירים המתקבלים והמשולמים בשוק עצמו אחרי הפטור ממס ולפניו. ההשוואה כשלעצמה כמובן נכונה, שכן קודם לפטור המחיר לקונה גבוה מהמחיר למוכר בסכום המכס. עם סילוק טריז זה, יעלה בדרך כלל המחיר למוכר וירד המחיר לקונה. אולם הראיות שהוא מביא אינן מעידות בהכרח על קיומה של תופעה כזו. הן מעידות רק על היות המחיר בשוק ממוסד נמוך יותר, הן לקונה והן למוכר, מהצפוי לכל אחד מהם במקום מושבו הנפרד.

אשר למקור המונח עצמו: משכנעת הוכחתו של ליברמן, שזהו גלגול של הביטוי היווני 'הירידיים פטורי המס', המוזכר בכתובות, שבמהלכו בא בו שם התואר במקום הביטוי השמני כולו, עד שהפך להיות נרדף לשם העצם גופו¹⁶. ליברמן גם דחה בהחלטיות את ההסבר החילופי, הרואה ב'אטליז' שיבוש של המונח קטליז-קטלון, שמופיע במקורות התנאיים בהקשר דומה. הוא הצביע בפרט על צירוף המילים 'המוכר בקטלון בשוק' (תוספתא, בבא בתרא ד ד, צוקרמאנדל, עמ' 404), על מנת להוכיח, כלשונו, ש'קטלון לחד ושוק לחד'¹⁷. את 'קטלון' הציע לזהות עם מכירה 'במידה קטנה'

12 ספראי, עמ' 144.

13 ליברמן (לעיל, הערה 8), שם.

14 ליברמן, שם, עמ' 76.

15 ליברמן, שם.

16 ראה: ליברמן, שם. התרגום המילולי של המונח המשמש כאן כיריד הוא 'שווקי-על' או 'שווקי-כול', קרי סופרמרקטים... המרת שם העצם בשם התואר שלו, תוך השמטת זה הראשון, הינה תופעה שכיחה בכל השפות, בפרט בעגה המדוברת. כך, למשל, ב'[הצגות קולנוע] יומיות' ובאכילת '[ארוחת] צהריים', ובהקשר הנוכחי, במונח האנגלי Duty Free [לציון] [תנויות] הפטורות ממכס. זיהוי המונח אטליס עם פטור ממכס הוצע כבר במאה הי"ז על ידי בנימין מוספיה, במוסף הערוך שלו; ראה: ח"י קאהוט, ערוך השלם, וינה תרל"ח, בערכו.

17 ליברמן, שם. וכך גם בתוספתא, עבודה זרה ד יב, צוקרמאנדל, עמ' 467.

(καταλυσιν) ועם קמעונאי, שכן καταλυσιν, שהוצע על ידי כמה חוקרים, אינו מציין שוק אלא מקום חניית שיירות¹⁸. אולם מקום חנייתן של שיירות מספק, מעצם טבעו, גם אתר נוח לקיומו של שוק – כפי שאף מעידה הקרבה הלשונית חניה-חנות – כך שאין המשמעות האחת דוחה בהכרח את רעותה. כמו כן, יש אולי מקום להעיר, ש-καταλλασσις מופיע בכתובים היווניים במשמעות של החלפת סחורות, כלומר מעשה שוק¹⁹. ייתכן איפוא, שאין לדחות לחלוטין את האפשרות, שבתקופה או במקום מסוימים שימש מונח שנגזר ממנו לתיאור שוק, גם אם בתקופה או במקום אחרים נתייחד לתיאור מסחר קמעונאי דווקא. הרצף הפוניטי קטלזון (קטליו)–הוטלסין–אוטלסין–אטלס–עטליו מורה, שהמונח הסופי יכול היה להיווצר אף משיבוש שני המושגים כאחד, או מבלבול היוצרות ביניהם בשלב כלשהו. על אופיו של מוסד זה יכולים אנו ללמוד דבר-מה גם מהופעתו במשנה עצמה בהקשר של סחר בהמות דווקא, ואף של שחיטתן והמסחר בשרן²⁰. גם אם בא האטלס במקורו לציין יריד פטור ממס, נראה שהתגלגל עם הזמן לייחד שוק בהמות, בנבדל מסחורות אחרות וללא קשר הכרחי עם הנחות במיסוי, כשם שבתקופה מאוחרת יותר התגלגל לחנות הקצב, האטליו, של ימינו, שבו מתקיימת רק אחת מפעולותיו של ה'אטלס' התנאי²¹.

ג. השוק העתי – היריד

כנגד שכר ההליכה לשוק, שתיארנו לעיל, יש להביא גם את ההפסד שנגרם בעטייה, באיבוד הזמן ובטרחה הכרוכים בכך. כאשר המוצרים הנסחרים אינם מתכלים עד מהרה, ניתן לחסוך בעלויות אלה על ידי ריכוז השיווק למועדים בדידים, במקום לקיימו יום יום. ככל שהמרחקים הפיסיים בין ריכוזי הקונים והמוכרים גדולים יותר, וככל שהסחורה נוחה יותר לאחסון, כך יהיו גדולים יותר הפרשי הזמנים בין מועדי קיומו של השוק. השווקים של ימי שני וחמישי, שהזכרנו לעיל, מורים שאפילו במרחקים הקטנים יחסית שבין כפרים ועיירות בארץ ישראל, היה היגיון כלכלי בקיום השוק לא יותר מפעמיים בשבוע. יש לשער שבסחורות מסוימות, כדוגמת בהמות, היו ימי השוק תכופים אף פחות מזה²².

18 ליברמן, שם. והשווה: ערוך השלם, בערכו; וכך גם בפירוש של תיאודור-אלבק לבראשית רבה לו ה, עמ' 348, המזהה אוטלסין עם καταλυσιν. ליברמן צודק כמובן, בהעירו שאין כל מקום לגזור את הביטוי מהשורש העברי 'קטל', כפי שעשה זאת יאסטרוב במילונו: M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud – and the Midrashic Literature*, London – New York 1903 בערכו. מעניין לציין בהקשר זה, שאבן שושן במילונו גוזר אטליו מקטליסים = מלון; ואילו במילונו של בן-יהודה לא מצאתי כלל.

19 וכן במשמעות של חלפנות כספים. ראה: לידל וסקוט (לעיל, הערה 8), בערכו.

20 המסחר באטלס לא היה מוגבל תמיד לבהמות בלבד, כפי שאנו למדים מאזכור של שפחה ושל טלית הנמכרות בו. ראה: פסיקתא דרב כהנא, עשר תעשר ז, מנדלבוים, עמ' 168.

21 הקורא בן ימינו יכול עדיין לחזות בשוק הבהמות הנבדל, המתקיים מדי יום שישי למרגלות מגדל החסידות, שבפינה הצפון-מזרחית של חומת ירושלים. תקנות התברואה של ימינו מונעות שחיטה בשווקי בהמות. אך אפשר עדיין, פה ושם, לראות שוחטים העושים מלאכתם בשווקי העופות.

22 להשוואה מימינו אלה ניתן להביא, בנוסף לשוק הבהמות הירושלמי המוזכר לעיל, גם את השוק הבדואי השבועי בבאר שבע.

בנוסף לגורמי האחסון והמרחק, השפיעה על תכיפות שווקים עתים כאלה גם העונתיות הטבעית של תקופות השנה. כך, למשל, היו זמני האספקה הימית נתונים לתכתיבי העונות, וכמותם מועדי שיווק הסחורות שהובלו בדרך זו. אך בעיקר קבע כאן אופיה החקלאי של תפוקת העולם העתיק, שרבים מיבוליה היו עונתיים מובהקים. אף שיש לגידולים אלה ביקוש כל השנה, ואף אם הם ניתנים לאחסון, כמו חיטה, הרי שכל הכמות שתוצע למכירה במשך השנה מגיעה לשוק, במובנו המושגי, כמעט במועד אחד. אלא אם סבור הקונה שהמחיר שייקבע בסופו של דבר יהיה גבוה מזה שבו הוא יכול לבצע עסקה מיידית, והמוכר סבור שהמחיר יהיה נמוך יותר, הם ימתינו עד שייוודע היקפו הכולל של היבול בכל המרחב של השוק. מידע זה יבוא על ביטויו בכמויות שתוצענה למכירה בשוק שיתקיים מיד לאחר סיום איסוף היבול. ואף שעסקות תתבצענה גם בימים שלאחר מכן, הרי שמוסד זה הוא שיקבע את רמת המחירים השלטת עד לקציר הבא, או למצער, עד שיתקבל מושג כלשהו על רמת היבולים הצפויה בו. השוק שיתקיים בעקבות הקציר יהיה איפוא יחיד מסוגו בשנה מבחינת היקפו, וימשוך אליו קונים ומוכרים, יצרנים, צרכנים וסוחרים כאחד, מאיזור רחב. הימים שלאחר הקציר או האסיף הם, מטבע הדברים, עונה מתה בחקלאות. ההליכה לשוק, אף אם הוא מרוחק למדי, אינה כרוכה בזמן זה באבדן ימי עבודה, ועלותה נוטה להיות מועטה בהשוואה לימות השנה האחרים, דבר המגדיל את ההשתתפות בו. מאותה סיבה עצמה, זהו גם זמן נוח להליכה למרכזי פולחן דתיים, מה עוד שמועדים פולחניים נכרכו לעתים באותן התנועות של גורמי השמיים שקבעו את עונות היבולים. ספק אם ניתן למצוא תשובה חד-משמעית לשאלה, האם גררו התקהלויות לצורך פולחן את השוק, או להיפך. מתחילת ימי בית שני יש לנו אמנם הדים לקיומו של שוק עתי במועדי פולחן שאינם קשורים ביבולים, הוא השוק של שבת בירושלים, שחוסל בפקודת נחמיה (נחמיה יג). אך במקביל לכך ניתן להצביע על העליות לרגל להבאת ביכורים בשבועות, או עם סיום האסיף בסוכות, ובמידה מסוימת גם לאחר קציר העומר בפסח, שנקבעו על ידי לוח היבולים. עצם קיום מרכז פולחני בירושלים הבטיח קיום פעילות שוק מוגברת סביבו. זו התבקשה הן מצורכיהם של עולי הרגל והן מצורכי הפולחן עצמו. עדות לפעילות זו היא תגובתו עליה של ישו הנוצרי, שהתנגד למיקומה (מתי כא יב; מרקוס יא טו), כפי שנחמיה בזמנו התנגד לעיתויה. מכל מקום, כריכתן יחד של התקהלויות עתיות לשם פולחן בהתקהלות לשם מיקח וממכר, היתה נפוצה בכל העולם העתיק²³. צירוף זה של פעילות דתית ומסחרית יצר את מוסד היריד. כינויו האנגלי, למשל, fair, הגזור מה-feria (=חג) הלאטיני, משקף עד היום את אופיו ההיסטורי.

לפולחן ולמסחר ביריד נוספה גם פעילות בידורית, שהתבקשה מעצם ההתקהלות הגדולה, בפרט של כפריים הבאים העירה, ומזמינות הכסף שבידם. ליריד נתלוותה גם פעילות משפטית, אם לצורכי היריד עצמו ואם משום המפגש שהוא סיפק, או משני הטעמים כאחד²⁴. אולם שאלות אלה, ובכלל זה שאלת מקור התהוותו עצמה, אינן צריכות להסיח את דעתנו מתפקידו המסחרי של היריד. עד לתקופה הסמוכה לעת החדשה, שבה התפתחות אמצעי התובלה והתקשורת העמידה חלופות שיווק וזלות יותר, היה היריד בראש ובראשונה שוק עתי, ששירת איזור נרחב יחסית, ושמועדי

23 כך, למשל, בקרינתוס, לרגל המשחקים האיסתמיים, ועוד.

24 והשווה, למשל, התפתחות ועד ארבע הארצות במזרח אירופה במאות הט"ז-ה"ח.

תאמו את עונות היבול החקלאי ואת אורחות המסחר הבינלאומי. כך היה בכל מקום שבו התקיימה כלכלת שוק, וכך גם בארץ ישראל, כל עוד נשמר הביטחון בדרכים.

ד. ההיה היריד מיותר?

כפי שנאמר בתחילת הדברים, תפקידו של מוסד השוק הוא בשילוב חלקיו השונים של השוק, במובנו המושגי של מונח זה, למקשה אחת, על ידי זיווגם בצוותא של הקונים והמוכרים. מבחינה זו לא נבדל היריד משוק סתם אלא בתכיפות הנמוכה יותר של פעולתו, ובהיקפה הגדול יותר. מה שספראי מתאר כ'בעיית חוסר האזיון המקומי בין ההיצע והביקוש לסחורות מסוימות', שאותה נועד לפתור היריד הפנים-אזורי, אינו אלא הפך האחר של ההתמחות בייצור. התמחות, ועוד בתוך איזור מרחבי צר, הינה דווקא סימן לרמת התפתחות כלכלית גבוהה יחסית. בתנאי הצבר ההון הדל וההתפתחות הטכנולוגית האיטית של העולם העתיק, היתה ההתמחות האמצעי העיקרי להעלאת רמת ההכנסה הכללית. אין איפוא מקום למסקנתו הפסקנית של ספראי, 'שיריד מעין זה מעיד על איזור בלתי מפותח מבחינה מסחרית ועל העדר שוק קבוע במובן הכלכלי של מונח זה'²⁵. ההיפך הוא הנכון: קיומה של התמחות מעידה על קיומו של שוק במובנו הכלכלי, שבלעדיו לא תיתכן התמחות אלא במשק המנוהל על פי צו מגבוה²⁶.

נראה שהערכתו זו של ספראי את היריד נובעת מדרך פירושו את חוסר הרציפות במסחר, המשתמעת מעצם עתיותו. לדעתו, לא היו הירידים נחוצים כלל, 'שכן באימפריה הרומית פעלו ערים מסודרות וגדולות ובהן התנהלה פעילות מסחרית שוטפת במשך כל ימות השנה'²⁷. כפי שראינו, נקבעת תדירותו של מוסד השוק על פי עתיות ייצור הסחורה הנמכרת בו ועלויות הגישה אליו. חלק ניכר מהתפוקה החקלאית מהווה, מעצם אופיה, תופעה עתית ובלתי רציפה. העונתיות הנגרמת בשל כך גם בעולותו של הפסד יום עבודה בחקלאות, שהוא מזערי בתקופה המיידית שלאחר איסוף היבול, מסבירה מדוע ביכרו הכפריים לכוון את הליכתם לשוק למועדי היריד העתי, ולמעט בה בתקופות אחרות²⁸. עם זאת, נדמה שלא היה מקום או זמן שבו דחק היריד לחלוטין את רגליהן

25 ספראי, עמ' 155 (ההדגשות שלי – א"ק).

26 בהקשר זה של התמחות ושל חליפין נראים תמוהים דבריו של ספראי גם על היריד מהסוג השלישי שברשימתו, שהוא מכנה אותו 'מפגש סוחרים על אזורי'. לאחר קביעתו, ש'ביריד זה משתתף הציבור המקומי בעיקר כ"צרכן"... לקניית מוצרים יקרים ונדירים', הוא מוסיף, 'שתמורת סחורות אלו שילמו התושבים בעודפי הייצור המקומי' (ספראי, עמ' 156–157). משמע, התקיימו שם חליפין, שבהם השתתפו תושבי המקום הן כיצרנים והן כצרכנים; אלא שכנגדם עמדו לא הצרכנים והיצרנים הסופיים של המוצרים המוחלפים, אלא סוחרים ממרחקים.

27 ספראי, עמ' 157. אך ראה: A.H.M. Jones, *The Greek City*, Oxford 1940, p. 240.

28 ספראי טוען עוד, ש'מבחינת משק התחבורה קיים קושי גדול בשיווק חלק חשוב ממוצרי הייצור של האיזור בזמן היריד', ומוסיף וטוען, שלצורך הובלת חמש מאות טון שמן ליריד בגליל היה צורך בחמשת אלפים חמורים, שריכוזם באיזור נראה לו בלתי סביר (ספראי, עמ' 157–158, הערה 124). להשוואה נציין, שבשנת 1937 נמנו בגליל קרוב לשבעה-עשר אלף חמורים (מתוך סך כולל של תשעים ושניים אלף בכל ארץ ישראל המנדטורית). ראה: Government of Palestine, *Blue Book 1937*, Jerusalem 1938. על פי חישוביו המספריים של ספראי, היה צי חמורים זה מסוגל

של מסגרות מסחר אחרות. בפרט, הוא הותיר מקום לתיווך על פני זמן, שקישר בין עתיות היבול ורציפות הצריכה. פעילות מסחרית שוטפת בערים התאפשרה במידה רבה על ידי הסיטונאי, שהיה מחדש את מלאיו בירידים, או מהמקורות, העתיים אף הם, של הסחר הבינלאומי²⁹. אף התיווך על פני המרחב לא התנהל בלעדית במסגרת היריד, והותיר מקום לפעולתן של שיירות החמורים, אשר כפי שספראי מזכיר לנו, היו נעות בין הכפרים לרכישת עודפי ייצור ולאספקת מוצרי יבוא. בהעדר נתונים כמותיים, קשה לשפוט את חשיבותן היחסית של צורות תיווך ומסחר שונות אלה. כל מה שניתן לומר הוא, שסביר לשער שכל אחת מהן שימשה פחות או יותר עד לאותו גבול שבו סיפקו רעותיה חלופות יעילות, ולכן גם זולות יותר. משתמע מכאן, ששיירות של תגרים נודדים לא יכולות היו לתפוס את מקומם של היצרנים עצמם בהובלת היבול העתי לשוק, בגלל הקושי שבו היו נתקלים בגיוס בהמות משא ואנשים במספרים הדרושים; ואילו החזקתם בטלים רוב השנה, כדי שיהיו זמינים בזמן היבול, היתה מוציאה אותם מכלל תחרות עם ההובלה הנעשית בידי היצרנים עצמם³⁰. מכל מקום, מקיומן של מסגרות מסחר מקבילות או אף מתחרות ליריד אין להסיק שהיריד היה מיותר, כדברי ספראי, ושלא היתה לו כל הצדקה כלכלית³¹.

ההיבול, בעת ובעונה אחת, אלף ושבע מאות טון שמן בערך, ככמות הממוצעת שהופקה בגליל בשנות השלושים. השווה: ע' ישראל, 'לתולדות הזיתים והשמן בגליל ובבקעת בית-הכרם בתקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט', קתדרה, 15 (תש"ם), עמ' 95–105. בשנת 1966 נאמדה אוכלוסיית החמורים ביהודה ושומרון בלא פחות מארבעים אלף, בנוסף לכארבע-עשרה אלף בהמות עבודה אחרות – וזאת בתקופה של תחבורה מוטורית! ראה: הרשות לתכנון כלכלי, הגדה המערבית: סקירה כלכלית, ירושלים 1967. תפוקת השמן באזור זה בשנות השישים נעה בין שמונת אלפים לעשרים וחמישה אלף טון בשנה (בהתאם לסירוגיות יבול הזיתים), וחלק נכבד מכמות זו שימש לצריכה עצמית או נמכר במקום הייצור (שם). בהתחשב במרחקים הקטנים ליריד האזורי, ובאפשרות של אחסון הסחורה ללילה במקום היריד, נראה אפוא שהובלת עודפי התפוקה אליו על גבי חמורים לא היתה צריכה לעורר קושי, אפילו בימינו, ומן הסתם גם לא בימי המשנה. על קיומו של דרג סיטונאי מובהק בשיווק בתקופת המשנה אנו למדים מההבחנה החדה שעורכת המשנה בין הסיטונאי או הקמעונאי מכאן, ובין היצרן, המוכר באקראי, מכאן: 'הסיטון מקנה מידותיו אחת לשלושים יום, ובעל הבית אחת לשנים עשר חודש... החנוני... פעמיים בשבת' (בבא בתרא ה'י). ההתבטאויות השכיחות במקורות התנאים נגד 'אוצרי פירות', מעידות שמעשים כאלה היו שכיחים, כפי שגם ניתן היה לצפות מאופי המוצרים והשווקים המוזכרים בהם. ראה, למשל: בבלי, בבא בתרא צ"ב. האיסורים, בהקשר זה, על אגירה בשנות בצורת, ובפרט על ייצוא תוצרת חקלאית חיונית מארץ ישראל ועל רווחים 'מוגזמים' בסחר בה (שם, צא ע"א). נותנים בסיס להשערה, שאיסורי האגירה משקפים תנאים של תקופת מחסור מסוימת – אולי זו שבעקבות חורבן החקלאות היהודית ביהודה בגזירות אדריאנוס.

ניתן לשער, שמשקלם בסחר של תגרים נודדים היה גבוה יותר בעונות הבערות בחקלאות, שאז כרוכה הליכתו של הכפרי לשוק בהפסד של ממש בהשוואה לעונה המתה. ואולי בדומה לזה גם ביחס למקומות מרוחקים, שלגביהם נהנתה שיירה מאורגנת מיתרונות לגודל לעומת הכפרי הבודד.

בתנאים אלו נראה היריד כמיותר, שכן אין הוא פיתרון, ולו חלקי, לצרכים המסחריים של הארץ בתקופה זו, מחד גיסא, ואין בו צורך כלכלי, מאידך גיסא' (ספראי, עמ' 157).

ה. תפקיד היריד בקביעת 'מחיר שוק' יציב

תפקיד אחר שהיריד מילא, ושקשה לראותו מתבצע בהעדרו של מוסד שוק עתי, היה קביעת מחיר יציב בשוק, במובנו הרחב, המושגי, של מונח זה. ראינו כבר לעיל, שגודלו ואיכותו של יכולת חקלאי המבשיל בפרק זמן קצר קובעים את היצעו לכל התקופה שעד היבול הבא. בהעדר אמצעי תקשורת מודרניים, לא היה מידע מהימן אודות היבול מצוי בידי המגדל, או אף בידי הקונה הבודד היושב במקומו. עסקה מבודדת בין שניים אלה עלולה היתה להעשות במחיר שיכול היה להתגלות לאחר מכן כרחוק מאוד מהממוצע. זימונם בצוותא של קונים ומוכרים רבים הקטין חשש זה, מה שהיווה, כשלעצמו, תמריץ להליכה ליריד. כתוצאה מהמידע שהצטבר שם על הביקוש וההיצע, נטה המחיר שנקבע במיקח וממכר של היריד להיות יציב יותר מזה שנקבע בעסקאות בודדות או אף בשווקים קטנים.

בני הדור היו מודעים לכך שהמחיר יציב יותר ככל שהשוק גדול יותר מרחבית, וככל שהכמויות המובאות אליו מייצגות היצע של פרק זמן ארוך יותר. התפיסה הנומינלית במשנה של מושג הריבית, שהוגדרה במושגים כספיים, עוררה בעיה ביחס לעסקאות ב'סחורות עתידיות'³². המשלם מראש בעבור סחורה שתסופק לו במועד מאוחר יותר, עלול היה למצוא עצמו נכשל בקבלת ריבית, אם האמיר בינתיים מחירה של הסחורה. מכאן הנטייה לאסור עסקאות כאלה כאשר המחיר העתידי אינו ידוע: 'אין פוסקין על הפירות עד שיצא השער. יצא השער – פוסקין, ואף על פי שאין לזה יש לזה'³³. התנאים הבחינו לצורך זה בין שווקים שבהם ההיצע הוא עתי ומשתנה לבין כאלה שבהם הוא רציף (כך שבתנאי ביקוש רציף המחיר יהיה יציב):

אין פוסקין לא על האפרוחים ולא על הפרגיות ולא על הדגים שבטבריא ולא על חבילי קש; אבל פוסקין על הביצים ועל הציפורים ועל הדגים שבשאר כל המקומות ועל חבילי עצים. זה הכלל: כל שיש לו גורן קוצץ עמו כשער הגורן וכל שאין לו גורן קוצץ עמו כל זמן שירצה³⁴.

ובדומה לכך הבחינו האמוראים גם בין שווקים של מסחר רציף ובלתי רציף, כפי שמשמע מהדעה שמותר 'לפסוק' 'בשער סירקי של ציפורי, שאינה פוסקת' (ירושלמי, בבא מציעא ה, ח, י ע"ג).

32 במונחים מסחריים מודרניים, זהו מסחר בהתחייבויות לאספקת סחורה בתאריך נקוב בעתיד, הידועות בכינוין האנגלי futures.

33 משנה, בבא מציעא ה ז. והתוספתא מסבירה: 'יצא השער לאחרים, אף על פי שאין לו, מותר לקוץ הימנו. במה דברים אמורים? בזמן שמוצא לוקח באותו שער' (תוספתא, שם, ו א, צוקרמאנדל, עמ' 383). במונחים של ימינו נאמר, שהתנאים שאפו לכך שהמוכר futures יוכל לכסות עצמו על ידי רכישה מיידית, מה שמכונה בלעז spot.

34 תוספתא, בבא מציעא ו ה, צוקרמאנדל, עמ' 383. על רקע ההקשר הכללי שבו היא מופיעה, מתפרשת הלכה זו מהגינה הכלכלי הפנימי. ראה גם: ב"צ אליאש, 'כל שיש לו גורן קוצץ עמו כשער הגורן, וכל שאין לו גורן קוצץ עמו כל זמן שירצה', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 185–191. אני חייב תודה לתלמידי, מר א' רלבג, על שהביא מאמר זה לידיעתי. על פירוש 'גורן' במשמעות 'עונה' ראה: שם, עמ' 187. (בוודאי שאין לקרוא את הרישא של הלכה זו כאומרת, שאף האפרוחים והפרגיות מגידוליה של טבריה הם, כפי שעשה ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א, תל אביב תשי"ג, עמ' 102.)

הבחנה דומה נעשתה בין שווקים קטנים לגדולים. כך, למשל, לדעת ר' יוחנן, 'כל העיירות הסמוכות לטיבריא, כיון שיצא שער של טיבריא פוסקין' (שם). ובוויכוח בין שני אמוראים ארצישראליים מסוף המאה הג' או תחילת המאה הד' אנו מוצאים עמדה אחת הטוענת, שאין להתקשר בעסקות עתידיות על פי המחיר של שווקי עיירות, 'דלא קביעי תרעייהו' (שלא קבוע שערן; בבלי, בבא מציעא עב ע"ב), אלא, במשתמע, רק על פי המחירים הנקבעים בירידים הגדולים. ואילו הדעה האחרת היא, שבחיטה לפחות אין ללכת אף לפי מחיר היריד האזורי הגדול, אלא רק לפי מחיר הסחורה הנמכרת ממחסנים גדולים ומאוניות, 'דמשוך תרעיה טפי' (שמשך שערן ארוך יותר)³⁵.

ויכוח זה מדרג יפה את מוסדות השיווק השונים מבחינת תפקידם בעיצוב מחירים. המחירים הנקבעים בשווקים מקומיים קטנים נתפסים כארעיים לעומת זה שנקבע ביריד הגדול; ואף האחרון נתפס כבלתי יציב בהשוואה למחיר הבינלאומי. חוסר היציבות היחסי במקרים אלה נובע מכך שהתנועות הבלתי צפויות בהיצע ובביקוש גדולות יותר ככל שהשוק קטן יותר. דירוגו של היריד, מבחינה זו, בין שווקי העיירות מזה והשוק העולמי מזה, מטיב לשקף את תפקידו בשזירתם של נתחי 'שוק' שונים למקשה אחת, המהווה חלק מ'שוק' רחב יותר.

ו. תפקידו של הפטור ממס

בגלל היתרונות שמקנה שוק ממוסד, קבוע או עתי, לבאים בשעריו, יכולה הרשות שבתחומה מתקיים השוק לגבות תשלום בעבור ההשתתפות בו, בצורת מכסים על הכנסה והוצאה של הסחורה, מסים על הקמת דוכנים, וכיו"ב³⁶. דבר זה היה נכון במיוחד במקרה של ערים ששימשו מרכזי שיווק אזוריים לסביבתם הכפרית, ושלא היה להם למעשה תחליף. בממלכות הכפופות לרומי היתה הזכות להטיל מכסים כאלה מסורה בידי השליט המקומי. על קיומם ביהודה, ובירושלים בפרט, מקדמת דנא, אנו למדים מדבריו של יוסף בן-מתתיהו, המספר על הציפיות להקלתם עם מות הורדוס, ועל ביטולם, שלושים שנה לאחר מכן, בידי הליגאט הרומי של סוריה, ויטליוס³⁷. מכסי מעבר גבו גם השלטונות של ערים עצמאיות, ומכסי שוק – כל הרשויות העירוניות שבתחומיהן התקיימו שווקים³⁸. למעט מקרים שבהם עברו גבולות אזורי המס האימפריאליים בסמוך לתחומה של עיר השוק, היו המסים הנגבים שם, איפוא, מסים מקומיים.

35 לענייננו אין זה משנה אם המונח 'דורמוס', שהגמרא מכנה בו יריד זה, הוא ה־dormus הלאטיני – ההיפודרום ששטחו נוצל לקיום היריד, או שהוא הכינוי היווני הנגזר ממנו לרחבה או לכיכר גדולה, ואולי זו צורה מוסווית של הרמס = מרקוריוס, פטרונו של היריד הגדול של צור. (תרגום הבבלי לאנגלית, בעריכתו של אפשטיין, מייחס פירוש אחרון זה ליאסטרוב במילונו, ולא מצאתיו שם.)
36 במונחים כלכליים נאמר, שבדרך זו ניטל מהקונים חלק מ'עודף הצרכן' שלהם, הנובע מהיות המחיר בשוק נמוך ממה שהיו נאלצים לשלם בהעדרו. ואילו מהמוכרים ניטל חלק מ'עודף היצרן', הנובע מהיות המחיר שם גבוה ממה שהיו נאלצים להסתפק בו בהעדר השוק.

37 מלחמת היהודים ב, 4; קדמוניות יז, 205; ית, 90.

38 ראה: F.M. Heichelheim, 'Roman Syria', in: T. Frank (ed.), *An Economic Survey of Ancient Rome*, IV, Baltimore 1940, pp. 283, 249; T.R.S. Broughton, 'Roman Asia Minor', *ibid.*, p. 800; M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman*

תושבי המקומות שבהם מתקיים שוק, בפרט כזה המושך אליו קונים ומוכרים ממקומות מרוחקים, זוכים בעטיו להכנסה, תמורת השכרת שירותים לבאים להשתתף בו³⁹. יש להם איפוא עניין בהבטחת קיומו של השוק בגבולם, ובמניעת קיומם של שווקים מתחרים בקרבתם. אולם ההתקהלות ההמונית לצורכי יריד גדול טומנת בחובה סכנה לסדר ולמשטר הקיימים⁴⁰. משני הטעמים, הרווח מבלעדיות השוק והחשש מפני המהומות העלולות להתעורר בו, היה קיומם של שווקים ממוסדים בקיסרות הרומית, ובפרט הגדולים שבהם, מותנה בהסכמת השלטון המרכזי⁴¹.

עלויות ההובלה היבשתית היו גבוהות מאוד בעולם העתיק⁴². לכן היה השוק במוצרים חקלאיים מתפלגים מוגבל למרחב גיאוגרפי קטן יחסית. תושביו, למעט אלה שישבו בשוליו, יכולים היו למעשה לשווק את תוצרתם ולרכוש את צורכיהם רק באחד מהמרכזים המסחריים של האיזור. בתנאים אלה, די היה בהענקת הזכות לקיום שוק לאחד מהם, ומניעתה מהאחרים, כדי להבטיח את בלעדיותו, לפחות מבחינת מועדיו. לא כן בשווקים ובירידים הגדולים, ששירתו את צורכי מה שהיינו מכנים היום המסחר הבינלאומי. כאן הכתיבו התפרוסת המרחבית של הייצור והצריכה, ותנאי ההובלה, רק את התחום הגיאוגרפי הכללי למיקומו של השוק. תחום כזה יכול היה להיות רחב דיו כדי שייפלטו בו כמה וכמה מרכזים של שוק. אם רצו תושביו של אחד מהם להנות מהיתרונות שבקיומו במקומם, היה עליהם להבטיח תמריץ נוסף, מעל ומעבר לזה של עצם הזכות לקיים שוק, שגם מתחריהם בכוח נהנו ממנה. מבחינת ההיגיון הכלכלי, נראה שזה ההסבר להנחות או אף לפטור מהמכסים העירוניים, שכפי שספראי מראה, היו נהוגים בירידים (להבדיל מהשווקים המכונים אטליו, שעל קיומם של הנחות מכס בהם לא נמצאו, כאמור, ראיות במקורות התלמודיים).

Empire, I, Oxford 1957², p. 143; ג'ונס (לעיל, הערה 27), עמ' 245, מדבר על מכס עירוני של 2%.

39 השווה: דיו כריסטוסטומוס, על הרווח לעיר מקיום מושב בית דין בתוכה אחת לשנתיים, כמובא אצל בראוטון, שם, עמ' 140–141.

40 ביטוי מאלף לחשש מפני התקהלויות והתאגדויות נמצא בתגובתו של טראיאנוס להצעה להקים אגודת מכבי אש של מאה וחמישים איש בניקומדיה. ראה: פליניוס הצעיר, מכתבים, ספר י' (המכתבים לטראיאנוס), מכתב לד'; וראה גם שם, במכתב צג, ובהתייחסות המפורסמת לנוצרים שבמכתב צו.

41 בשתי כתובות מהמאה ה' ותחילת המאה הג', ששרדו בצפון אפריקה (*Corpus Inscriptionum Latinarum* [CIL], VIII, 6357, 23246), מוזכרת הענקת הזכות לקיים יום שוק קבוע, במקרה האחד על ידי הסנט ובאחר על ידי הליגאט הקיסרי. ראה: R.M. Haywood, בכרך ד' של הסקירה המוזכרת לעיל (הערה 38) של ט' פרנק, עמ' 60. כתובת מאסיה הקטנה (R. Cagnat et al.), *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes* [IGRP], Paris 1907–1927, IV, 1381 מצטטת היתר של פרוקונסול רומי לקיומו של יום שוק קבוע בתנאי שלא יתחרה בימי השוק של ערים אחרות באותו מחוז. ראה: בראוטון (לעיל, הערה 38), עמ' 871–872. בכתובת דומה מימי קלאודיוס, IGRP IV, 144, מופיע המונח ἀτελεία[v] לתיאור תקופות יריד; ראה: שם, עמ' 870, והשווה: ליברמן (לעיל, הערה 8), שם. על כך שהתניית קיומם של שווקים ברשיון ממשלתי נבעה מהחשש מהתקהלויות עמד כבר: J.R. Hicks, *A Theory of Economic History*, Oxford 1969, p. 33.

42 כך למשל, הובלת חיטה בדרך היבשה מרחק של כחמש מאות ק"מ, היתה מכפילה את מחירה. ראה: A.H.M. Jones, *The Roman Economy*, P.A. Brunt (ed.), Oxford 1974, p. 37.

ההפסד לקופת העיר שנגרם בעטיין היה אמור להיות מכוסה, ואף יותר מכך, על ידי ההכנסות שהיריד הביא לתושביה⁴³.

ההנחות במכס היו אמורות להמריץ את המשתתפים בכוח לבכר את היריד שבו הן ניתנו על פני מתחריו. אולם, ככל שההנחות שניתנו בירידים היו דומות יותר, כך פחתה השפעתן על הקצאת המסחר ביניהם. ייתכן אף שבסופו של דבר, היא לא נבדלה מזו שהיתה מתקיימת לו בוטלו ההנחות בכל הירידים כאחד. אולם די היה שאחת הערים תציע הנחות כאלה לבאים לירידה, כדי שכל מתחרותיה תאלצנה ללכת בעקבותיה, על מנת שלא לאבד את לקוחותיה⁴⁴. לעומת זאת, מערכת פטורי המכס בכללותה, בפצותה על עלויות ההובלה ממקומות שעד אז לא השתלם להוביל מהם, הרחיבה את ממדיו המרחביים של השוק שאותו שירת היריד, ואולי אף העבירה לירידים מסחר שאחרת היה נערך מחוץ למסגרתם.

בגלל זהות עיתוי הירידים עם מועדים פולחניים, שעליה עמדנו לעיל, קיבלו הנחות המכס אופי של כיבוד האלוהות שנעבדה בהם⁴⁵. במקומות שבהם היה כלל האוכלוסייה שותף, ולו רק סביל, לפולחן, לא היתה לכך משמעות חברתית של ממש. לא כן בארץ ישראל של תקופת המשנה והתלמוד, על אוכלוסייתה המונותאיסטית היהודית ופלגה הנוצרי. נראה, שאת המקור להתניית הפטור ממכס על הסחורות המובאות ליריד בהשתתפות פעילה בסממניו החיצוניים של הפולחן, יש לחפש במתיחות המתמדת שבין האוכלוסייה הנוצרית של ערי השוק הגדולות לבין זו היהודית. התניה מפלה כזו אינה ידועה לנו מחלקי הקיסרות האחרים. אולם לא יהיה זה מפתיע אם יתגלה, שדוגמתה ננקטה שם כלפי הנוצרים בתקופה שלפני הצו של מילאנו, כפי שנקטה כנראה, על פי עדויות מסוימות, כלפי נאמני הפולחנים הישנים בתקופה שלאחריו⁴⁶.

43 מכיוון שבניגוד למה שהיה נהוג בקיסרות הרומית, היה מיסוי השווקים בימי הביניים נתון לא בידי הערים אלא בידי אדונייהן הפיאודאליים, לא התקיימה שם יותר הזהות בין הנהנים מתקבולי המכס, ובין אלה הנהנים במישרין מקיום היריד. אולם גם כך, יש הטוענים שמיסוי הירידים החשובים ביותר, אלה של רוונות שאמפיין, היווה למעשה רק תשלום צנוע בעבור השירותים שהם סיפקו לבאי הירידים. ראה: R.L. Reynolds, *Europe Emerges*, Madison 1961, p. 203. יתר על כן, מכיוון שהעיריות בקיסרות הרומית נהגו להחכיר את מכסיהן, ייתכן שהפטור בירידים אף לא פגע בהכנסותיהן מהשוק אלא במובן זה שהמוכסים כבר היו מביאים אותו בחשבון בדמי החכירה שהציעו.

44 להמחשה, ניתן להצביע על העתקת השוק היסודי המרכזי מרודוס לדלוס, עם הכרזתה של זו האחרונה לנמל חופשי, פטור ממכס, בשנת 166 לפנה"ס. ראה: J. Toutain, *The Economic Life of the Ancient World*, London 1930, p. 163

45 אף בחיי המסחר של היום נהוג לפעמים לתת להנחות, המוענקות מטעמים מהותיים, אופי של מתן כיבוד לגורם שאינו צד לעסקה, למשל בצורת 'הנחות לכבוד החג'. נהוג אחר, ששרד עד לימינו אנו בחברה הערבית המסורתית, הוא להפחית מדמי הדם 'לכבוד' אורחים מכובדים המשתתפים בטקס הפיוסין, הסולחה.

46 מעצם טבעה של האלילות הוא, שהנוטים אחריה לא היו צריכים להרגיש מנועים מהשתתפות בפולחנים אחרים, קל וחומר מהתעטרות בסממנים החיצוניים של הילולותיהם. אולם ראה דברי סוזומנוס על איסור השתתפות של לא-נוצרים ביריד ההילולה של בטנה, המובאים אצל ספראי, עמ' 149.

אפליה זו, לצורכי פטור המכס ביריד, של מי שהוציא עצמו באורח הפגנתי מהלולתו הדתית, העמידה את היהודים בנחיתות מסחרית לא מבוטלת, כפי שמורות העדויות התלמודיות הרבות המובאות אצל ספראי. נתעכב כאן רק על אחת מהן, המצויה באימרה בשמו של ר' נתן:

ר' נתן אומר: יום שעבודת כוכבים מנחת בו את המכס, מכריזין ואומרים: 'כל מי שנוטל עטרה ויניח בראשו ובראש חמורו לכבוד עבודת כוכבים – יניח לו את המכס, ואם לאו – אל יניח לו את המכס'. יהודי שנמצא שם, מה יעשה? יניח [עטרה] – נמצא נהנה [מעבודה זרה]; לא יניח – נמצא מהנה⁴⁷.

הדילמה המוצגת כאן ראויה לבחינה, שכן אם היו תקבולי המכס העירוני מיועדים בדרך כלל לצורכי פולחן כלשהו, כפי שהיה הדבר בערי מקדש מסוימות, ההתחייבות בהם בעת היריד לא היתה צריכה להיבדל, מהבחינה ההלכתית, מההתחייבות בהם בכל מועד אחר⁴⁸. ייתכן שההקבלה 'נהנה – מהנה' אינה מלאה, והסיפא של הפסקה הנידונה מתייחסת באופן כללי לנוכרים, ולא דווקא לעבודה זרה. אך אפשר להציע גם הסבר אחר: כשם שהסירוב להזדהות עם ההיבט הפולחני של ההילולה היווה צעד הפגנתי, כך היוותה צעד כזה גם ההקפדה על הוצאתם של הסרבנים מכלל פטור המס. ייתכן איפוא, אף כי הדבר הוא בגדר השערה בלבד, שעל מנת להדגיש את אופיה ההפגנתי-עונשי של אפליית הסרבנים, יוחדו תקבולי המכס שנגבה מהם בימי היריד, בהבחנה מתקבוליו יומיים, לצורכי שמשיו של הפולחן המסורב או להקרבת קרבנות לו. מכל מקום, דומה שיש לראות את התופעה כנובעת מהמתחים הלאומיים-התרבותיים של ארץ ישראל במאות הראשונות שלאחר החורבן, שהיריד ההלולתי, ופטור המכס שהיה נהוג בו, סיפקו הזדמנות נוחה לביטויים.

ז. סיכום

שווקים קבועים ועתיים, וירידים עונתיים, הם חלק מהמערכת המוסדית המאפשרת קיומו של שוק במובן הכלכלי, המושגי, של מונח זה. בעולם העתיק, שהיה חסר אמצעי תובלה ותקשורת מפותחים, נועד להם תפקיד חשוב במיוחד באיחוד אזורים נרחבים לשוק אחד, וסדרי הממשל

47 בבלי, עבודה זרה יג ע"א. לא נראית לי סברתו של ספראי, שהיה צורך ברשיון מיוחד להניח 'עטרה' על הראש ובכך לזכות בהנחת המכס, שכן 'אחרת היתה נוצרת בשוק מהומה רבתי'. דווקא רישוי כזה, ביריד ההמוני, יכול היה להוות בעיה מינהלית. סביר יותר שההתקשטות בעטרה, להוציא יהודים, ומן הסתם גם נוצרים, היתה כללית, ואילו ההימנעות ממנה היוותה את החרג ביריד. ה'עטרה' לא היתה אלא זר עלים קלוע, שהשימוש בו, בהזדמנויות דומות, התקבל גם אצל היהודים: 'השור הולך לפניו וקרניו מצופות זהב ועטרה של זית בראשו' (ביכורים ג ג); וראה בהקשר זה: ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 257–259.

48 אני חייב תודה לתלמידתי, הגב' לבי שוורץ, שהסבה את תשומת לבי לנקודה זו. ההקבלה שעורך ספראי עם הקדשת מסי ירידים למנזרים או לכנסיות מסוימים בימי הביניים, אינה תופסת כאן. במקרה האחרון המדובר הוא במסים שהוטלו לצורך היריד דווקא, ואילו כאן המדובר הוא בהנחה, לרגל היריד, ממכס שהיה קיים בלאו הכי.

והביטחון הכלכלי בקיסרות הרומית אפשרו להם למלאו. התנוונותם באירופה של ראשית ימי הביניים כרוכה בהתמוטטות הכללית של הסחר הבין-אזורי והבינלאומי, שגרמה להצטמקות המרחבית של השוק ולעלייתה של האוטארכיה, שאפיינה את המשק הפיאודאלי. בפרט ענה היריד העונתי על צרכיו של משק שחלק ניכר מתפוקתו ומתנועת הסחורות שבו נקבעו על ידי גורמים עונתיים. ההנחות ממכס עירוני או מקומי, שהיו נהוגות בירידים הגדולים, נבעו מהתחרות שבין מקומות יישוב שונים על טובת ההנאה מקיומו. הנחות אלה השפיעו על מיקומו של היריד בתוך איזור גיאוגרפי רחב יותר, והרחיבו את ממדיו המרחביים של השוק. מבין מסגרות השיווק האחרות, שהתקיימו לצדו של היריד, המריצו ההנחות ממכס את אותן מסגרות שהשלימו אותו, ודיכאו את אלה שהתחרו בו. אך אין כל סיבה לשער, שלולא הנחות המס יכולות היו מסגרות מתחרות כאלה להוות תחליף מושלם ליריד. עצם קיומו של היריד כמוסד לא היה מותנה איפוא במדיניות המיסוי, בוודאי לא זו הקיסרית, אם כי היקף הסחר שבו ומיקומו המדויק אולי הושפעו מכך. בניגוד למסקנתו של ספראי, יכולים אנו לומר שהיריד התבקש מטבעם של תנאי התקופה ושהיתה לו הצדקה כלכלית פנימית גם ללא קשר עם היבטיו החברתיים והדתיים.